

‘Abdul‘Hamîd bin Bâdis (1889–1940)

Özelinde Cezayir Selefi Hareketi ve Hadis

Nimetullah AKIN(*)

Özet: Tarih boyunca İslam coğrafyasının değişik bölgelerinde değişik karakterler içerisinde ortaya çıkan Selefi hareket özellikle ümmetin gerek ahlaki gerekse yönetim açısından zor zamanlarında daha belirgin ve işlevseldir. Son iki asırda İslam dünyasındaki çöküşü engellemek amacıyla Mısır ve Suriye merkezli ortaya çıkan ve başını Efgâni, ‘Abduh, Reşîd Rıdâ’nın çektiği selefi cereyan Fransız işgali altında olan Cezayir’de kendisini göstermiştir. ‘Abdulhamîd b. Bâdis öncülüğünde başlayan ıslahat hareketinin selefi karakteri nispeten farklı olsa da Orta doğudaki bu selefi cereyandan beslenmiştir. İyi bir muhaddis olan Bin Bâdis selefi karakterli ıslahat hareketinde hadislerden her zaman faydalanmış ve hadisleri son derece önemsemıştır. Bu açıdan onun selefiligi diğerlerine nazaran daha gelenekçi bir yapı arz etmektedir. Bu makale ‘Abdulhamîd b. Bâdis özelinde Cezayir selefi hareketini ve bu harekette hadisin rolünü ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Selefilik, Hadis, ‘Abdulhamîd b. Bâdis, ıslahat

Algerian Salafi Movement And Hadith

– The Case Of Abdelhamid Ben Badis (1889 – 1940) –

Abstract: Salafi movement which has emerged throughout history in different parts of Muslim world in various characters, has been prominent and functional in moral and political life of Islamic ummah. The salafi movement which has originated mainly in Egypt and Syria under the leadership of Afghani, Abduh and Rashid Rida aimed to prevent the fall of Islamic world. The salafi character of reform movement in Algeria, pioneered by Abdelhamid Ben Badis, though has its differences, has been nurtured by the Middle Eastern salafi movement. Ben Badis, being an expert in hadith, has attached a special importance to hadith and extensively utilised hadith material in his reform activities. In this respect he is considered more traditional than other salafis. This article deals with Algerian salafi movement and the role of hadith in that movement with a special focus on the case of Abdelhamid Ben Badis.

Key Words: Salafism, Hadith, Abdelhamid Ben Badis, Reform

* Yrd. Doç. Dr., Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Hadis ABD.

Giriş

Yedinci asırda İslam medeniyeti ile tanışan Cezayir 16. asırda Osmanlı himayesine girmiş ve 1830 Fransız işgaline kadar da bu şekilde devam etmiştir. Fransız işgalinin öncesinde ülkenin değişik yerlerinde giderek çoğalan medrese, zaviye ve tekkeler dini ve ilmi hayatın canlı kalmasında önemli rol oynamış ve Kostantin, el-Cezâ'ir ve Tilmisân gibi şehirler ilim ve fikir merkezleri olarak bir çok alimin yetişmesine tanık olmuştur. Bu dönemde özellikle el-Cezâ'ir kütüphaneleri hem dîni hem de aklî ilimlerin hazinesi haline gelmiştir. 1830 yılında Cezayir'i işgal eden Fransa tarihin eşi ve benzerini çok az gördüğü bir kültür katliamına da girişmiştir. Şu bilgi bile durumun vahametini ifadeye yetmektedir. 1830 Fransız işgalinden önce el-Cezâ'ir kentinde 106 mescit var iken işgal sonrası 1961 yılında bu mescitlerden sadece 8 tanesi ayakta kalmış, başkentin kültür ve medeniyet hazinesi olan 96 mescit yerle bir edilmiştir. (El-‘Aselî, 1986: 29.) Böylece bir haçlı zihniyeti ile hareket ederek ümmetin değerlerini tarumar etmeye ve İslam dinini, Arap dilini yok etmek suretiyle emperyal amaçlarını uzun süreli ve kalıcı hale getirmeye çabalamıştır. (Dirlik, 1971: 141 vd.) Fransızların giriştiği kültür sömürgeciliğinin sacayaklarını şu şekilde ortaya koymak mümkündür:

1. Ümmetin değerlerini ayakta tutan vakıfları müsadere etmek. Her İslam ülkesinde olduğu gibi Cezayir’de de dini hizmetlerin birçoğu vakıflar eli ile gerçekleştirilmekteydi. İslamî vakıfların müsadereci bu vakıflar eliyle yürütülen eğitim ve öğretime de darbe vurmuştur. 7 Temmuz 1833’te vakıflara ait malların kamulaştırılması ve Fransızların himayesine geçmesi emredilmiş ve uygulanmıştır. (El-‘Aselî, 1986: 64-66)

2. Din ve dil öğreniminin önüne engeller koymak ve dini kurumları tahrip etmek ya da dönüştürmek. Bu eylem çerçevesinde 18 Aralık 1832 yılında Ketchaoua (كيتشاوه) camisi yerle bir edilerek yerine *Cathedrale Saint Philipe* Katedrali inşa edilmiş ve benzer durum Kostantin şehrinde bulunan Şaliğ Bey mescidinin başına gelmiştir. (El-‘Aselî, 1986: 31-32) 1843 yılında *General Dauk Daumale* el-Cezâ'ir’de bulunan ve içinde kıymet biçilemeyen yazmaların, mükemmel eserlerin yer aldığı Emîr ‘Abdulkâdir Kütüphanesini yakıtarak Avrupa sömürgeciliğinin çirkin yüzünü sergilemiştir.

3. Dini eğitim-öğretimin önünü kesmek için medreselere karşılık Batı kültürünü ve Hıristiyanlığı aşılama çabalayan okulları açmak ve bunları cazip hale getirmek. 1904 yılında çıkartılan bir emirle eğitim-öğretimi sadece kanuni izni olanlar yapabiliyordu. Böyle bir izin için şu şartlar gerekmekteydi: Hafızlık dışında Kür’ân ve diğer dini ilimlerle ilgilenmemek, Cezayir Tarihini okumamak, Arap dili edebiyatından uzak durmak, Fen bilimleri ve matematik öğrenimi yapmamak. Daha da ileri gidilerek 1938 Arapça yabancı dil ilan edilmiş ve Cezayir’de öğrenimi yasaklanmıştır. (El-‘Aselî, 1986: 47-55)

Bütün bunlar sonuç olarak Müslüman Cezayir halkının çocuklarının cahil kalmasına, yönlerini İslam ve doğuya dönmek yerine Avrupa ve Batıya çevirmelerine, Arap dili yerine Fransızcanın hakim hale gelmesine ve vatan bilincinin azalmasına veya giderek kaybolmaya yüz tutmasına yol açmıştır. (Muṭabbakâni, 1990: 13-26)

2. ‘AbdulḤamîd Bin Bâdîs

2.1. Ailesi

1889 yılında Konstantin kentinde dünyaya gelen ‘AbdulḤamîd b. Muḥammed el-Muştafâ b. el-Mekkî b. Bâdîs Cezayir’in köklü Berberi sülalelerinden olan *Bin Bâdîs* ailesinden gelmektedir. Bu sülale adını 11. asırda “*Şanhaciye Devleti*”nin kurucusu *el-Mu‘iz b. Bâdîs es-Sanhaci*’den (454/1062) almıştır. *Şanhaciye Devleti* daha sonra yerini *Ağlebiler*’e bırakmış bir başka ifade ile Ağlebiler devletinin aslımı oluşturmuştur. Bin Bâdîs de basındaki yazılarında zaman zaman *eş-Şanhâcî* nisbesini kullanmıştır. (‘Uşmân, 1987: 36) Tarih boyunca Cezayir’in eşrafından olma özelliğini kaybetmeyen Bâdîs ailesi 1830 Fransız işgalinden sonra Fransızlarla da iyi ilişkiler içinde gözükmektedir. (Muṭabbaḳânî, 1990: 27-30). Dedesi Mekkî b. Bâdîs Hakimlik mesleği yanı sıra İslam fihkına muttali oluşu ile tanınmıştır. Hafız olan babası es-Seyyid Muştafâ b. Mekkî b. Bâdîs ise yine Kostantin kentinin eşrafından olup Cezayir yüksek Konseyinin üyesi idi. (Eṭ-Ṭâlibî, 1983: 1,173-74; Türkî, 1983: 15-16.)

2.2. Eğitimi

Böyle bir ailede dünyaya gelen ‘AbdulḤamîd b. Bâdîs öğrenim hayatına doğduğu şehir olan Kostantin kentinde geleneksel yöntemle başlayarak önce Kur’ân-ı Kerîmî ezberledi. Hafızlığının ardından ailenin diğer fertlerinin aksine Fransız mektebine gitmedi. Babası oğlu için hoca olarak takvası ve ilmi ile meşhur hocalardan selefi muhaddis *Aḥmed b. Ebu Ḥamdân el-Venîsî*’yi (1338/1920) seçti. (Türkî, 1983: 16.) El-Venîsî onun selefi düşünce dünyasının şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. (Eṭ-Ṭâlibî, 1983: 1, 77-79.)

1908 yılında Cezayir’den ayrılarak Tunus’a geldi ve burada Zeytûne Üniversitesine kaydoldu. Yaklaşık dört yıllık öğrenim gördüğü Zeytûne Üniversitesi onun ufkunda değişimlere yol açtı ve ümmetin sorunlarını daha geniş bir perspektifle ele almasını sağladı. Burada *Ṭâhir b. Aşûr* (1390/1970), *Ṭâhir el-Cezâ’irî* (1338/1920), *Muḥammed Kürd ‘Alî* (1372/1953), *Muḥammed Hüseyin Hıdır* gibi ıslahat hareketine yön veren isimlerle tanışıp onlardan ders aldı. (Eṭ-Ṭâlibî, 1983: 1, 75–77)

2.3. İlimi ve siyasi Aktiviteleri

Zeytûne öğrenimini başarıyla bitirerek 1912 yılında Cezayir’e döndü ve Konstantin kentinde önce *el-Câmi‘u’l-kebîr*’de (Ulu cami) ders vermeye başladı. Daha sonra 1914 yılında *el-Câmi‘u’l-aḥdar*’a geçerek 1938 yılına kadar buradaki derslerine devam etti. Tunus seyahatinden döndükten bir müddet sonra Hacc niyeti ile yola çıktı ve Hicaz’da uzun zamandır göremediği hocası Ḥamdân el-Venîsî’yi ziyaret etti. Burada ayrıca ileride Cezayir’in bağımsızlığı konusunda beraberce uğraş vereceği Muḥammed Beşîr el-İbrâhîmî (1385/1965) ile tanışıp dost oldu. (Daha geniş bilgi için bkz. El-İbrâhîmî, 1997.) Dönüşünde Mısır’ uğrayıp burada Muḥammed ‘Abduh’un arkadaşı da olan Ezher hocalarından *Şeyh Bahît*’i (ö. 1354/1935) Hîlvân’daki evinde ziyaret etti ve hocası Ḥamdân el-Venîsî’nin mektubunu ilettili, oradan da Şam ve Lübnan’a uğradı. Böylece İslam aleminde bir çok düşünür, ilim adamı ve ıslahatçı ile görüşme ve İslam

dünyasının toplumsal ve siyasi durumuna dair bilgi edinmiş oldu. (Eṭ-Ṭâlibî, 1983: 1, 80-81).

Bin Bâdîs 1913 yılında öğrenimini tamamlayıp yeniden Cezayir'e döndüğünde, selefi ıslah çalışmalarında ilim ve irfan ile silahlanmış ve özellikle akide konusunda köklü bilgilere sahip davetçiler yetiştirmek şeklinde bir yöntem ağırlık kazanıyordu. Ancak bunu yeterli görmeyen Bin Bâdîs tasavvufi çekişmelerin, bidat ve hurafelerin ortaya çıktığı bir dönemde daha aksiyoner bir tavrın ortaya konması taraftarıydı. (Bin Nebî, 1983: 1, 11, 81-82.) Bu amaçla basını kullanmak ve daha geniş kitlelere ulaşmak üzere önce 1922 yılında *el-Müntekid* isimli bir gazete çıkardı. Ancak sekiz sayı çıkabilen gazete kapatılınca yerine *eş-Şihâb* gazetesini çıkardı ve burada 1939 yılına kadar konulu tefsir ve hadis yazıları yazdı. (Eṭ-Ṭâlibî, 1983: 1, 84-85)

1932 yılında Bin Bâdîs'in başkanlığında kurulan *Cezayir Müslüman Alimler Cemiyeti* (Cem'iyetü'l-'Ulemâ'i'l-Müslimine'l-Cezâ'iriyyîn) 1933 yılından itibaren, biri kapandıktan diğeri yayınladığı, sırası ile "*es-Sünne*", *eş-Şerî'a*", "*eş-Şurâf*", "*el-Başâ'ir*" gazetelerini yayın hayatına soktu. (Daha geniş bilgi için bkz. eṭ-Ṭâlibî, 1983: 1, 81-90). Bu yayınlar vesilesi ile gerek selefi düşünce ve gerekse toplumun yeniden ıslahı çabası daha geniş kitlelere ulaşma imkânı bulmuş oldu. (Eṭ-Ṭâlibî, 1983: 1, 86-87).

İslam ümmetinin birliğinin sömürü ve emperyalizmi söküp atacağını düşünen Bin Bâdîs çeşitli vesilelerle önce Cezayir'deki Müslüman grupların birliğini daha geniş ölçekte ümmet birliği için çabaladı. Bu amacı gerçekleştirmek üzere değişik ülkelerdeki ilim ve fikir adamları ile sürekli irtibat içinde oldu. Bunlar arasında özellikle Arap İslam Birliği'nin liderlerinden *Emîr Şekîb Arslân* ve Kudüs Müftüsü *Emîn Huseynî*'yi sayabiliriz. Ayrıca Tunus'un o dönemdeki önemli alimlerinden biri olan *'Abdul'azîz es-Şe'âlibî* ile Kuzey Afrika Birliği konusunu ile görüşebilmek amacıyla 1937 yılında iki kez Tunus'a gitmiştir. (Daha geniş bilgi bkz. Menâşiriye, 2000: 293-300) Bütün bu çabalar içinde iken 16 Nisan 1940 yılında oldukça genç sayılabilecek bir yaşta, 51 yaşında Kostantin kentinde hayata veda etti.

2.4. Eserleri

Bin Bâdîs'in yazılarını *Kitâbu Âşâri Bin Bâdîs* isimli 4 ciltlik bir eserde bir araya getiren 'Ammâr eṭ-Ṭâlibî, onun yazılarını şu başlıklar altında tasnif etmektedir: 1. Tefsir'ul-*Qur'ân*, 2. Şerhu'l-*hadîs*, 3. İslâh ve sevratun dıdda'l-bida', 4. İhticâcât ve berkiyyât 5. İctimâ'ıyyât, 6. Hıṭab, 7. Şi'r, 8. Târîh, 9. el-'Arab fi'l-*Qur'ân*, 10. Terâcim, 11. el-*Kışaşu'd-dîni* ve 't-târîhî, 12. Rihâlât, 13. Taṭavvuru's-şihâb, 14. eş-Şalâtu 'alâ'n-nebiyy, 15. Fıkhun ve Fetevâ (Eṭ-Ṭâlibî, 1983: 1, 98. Eserlerinin listesi için ayrıca bkz. Merad, 1971: 237-241).

Burada dört önemli eserine işaret edilebilir. 1. Tefsir ile ilgili yazılarını içeren *Mecalisu't-tezkîr min kelâmi'l-Hakîmi'l-Habîr*. 2. hadise dair yazdıklarını bir araya getiren *Mecalisu't-tezkîr min kelâmi'l-beşîr ve'n-nezîr*. 3. selefi düşüncenin tarihi ve çağdaş simalarının biyografilerine yer verdiği *Ricâlu's-selef ve Nisâ'uhû ve ba'di a'lâmi'l-mu'âşırîn*. 4. Fıkhî görüşlerini yansıttığı *el-Kaḏâyâ el-mu'âşıra*. Bunların dışında daha çok eş-Şihâb dergisinde yayınlanan edebi, politik, sosyal, içerikli ıslahat düşüncesini yansıtan makaleleri de mevcuttur. (Eserlerin içeriği hakkında bkz. Hizmetli 1994: 74-82.)

3. Bin Bâdîs’in Selefî Düşüncesinin Altyapısı

3.1. Selefî Düşünceye Dair

Temel anlamıyla İslam’ın kirlenmemiş asıl kaynaklarına dönmek ve bu kaynaklara göre hayatı yeniden düzenlemek şeklinde ifade edilebilecek selef anlayışının pratikteki yansımalarını bu kadar net çizgilerle birbirinden ayırmak oldukça zor gözükmemektedir. (Selefîlik düşüncesinin hem kavramsal çerçevesi hem de tarihsel süreç içinde kazandığı anlam ve fonksiyonlar için bkz. İşcan, 2006.) *Ahmed b. Hanbel* (241/855), *Berbehâri* (329/940-41), *İbn Teymiye* (728/1328), *İbn Kayyim el-Cevzîyye* (751/1350), *Muhammed b. ‘Abdulvehhâb* (1206/1792), *Şevkânî* (1250/1834), *Cemâluddîn el-Efgânî* (1314/1897), *Muhammed ‘Abduh* (1323/1905), *Reşîd Rıdâ* (1354/1935), *Cemâluddîn el-‘Kâsımî* (1332/1914), *‘Âşûr* (1390/1970), *‘Abdulhamîd b. Bâdîs* (1359/1940), *Nâşîru’d-dîn Elbânî* (1420/1999) ve daha nice isimlerin etrafında örülen selefî düşünce dünyası çoğu kez birbirinden detaylarda ayrılan bir oluşum ve gelişim serüvenine sahiptir. Buradan yola çıkarak ayrıntıya girmeden şöyle tespit yapılabilir. Her zaman diliminin ve her coğrafyanın selefîlik anlayışı kendi şartları, geçmiş ile olan bağı, kültür ve tarihe bakışları, sosyal kurumların yapısı gibi birçok etken ile birlikte yoğrularak oluşturulmuştur. Burada selefîlik anlayışını tetikleyen temel birkaç dinamikten bahsedilebilir

1. İslamın ilk döneminde, fitnelerin zuhuru sonrası başlayan ve giderek akideleşmeye dönüşen tartışmaların meydana getirdiği kargaşa ortamı ve sonrasında ortaya çıkan siyasi veya fikri akımların mezhepleşmesi. Yine bunun sonucunda *Ehl-i sünnet*, *Şia*, *Mutezile* ve benzeri mezheplerin akidevi anlamda birbirlerine karşı konumlanması, Nassların ve inanç ilkelerinin yorumunda yaşanan tevîl, tefsir tartışmaları, *Akıl-nakil*, *Ehl-i rey-Ehl-i hadis* çatışmaları. Bütün bu tartışmalar karşısında yıpranan ümmet birliğinin yeniden oluşturulması için Kitap, sünnet ve selef-i salihinin uygulamasına geri dönme çabası.

2. Moğolların İslam dünyasını istila ederek yakıp yıkması sonucu İslâmî yaşantının sekteye uğrayacağı korkusuyla Müslümanların içe kapanması ve bu kapanma dolayısı ile belli oranda donuklaşan ve saflığını kaybeden İslami anlayışın yeniden inşa edilme çabası.

3. Aydınlanma çağı sonrası Batıda gerçekleştirilen reform, Rönesans ve sanayi devrimleri sonucunda İslam dünyası ile Batı arasındaki refah düzeyi makasının giderek Müslümanların aleyhine açılması. Müslümanların bu geri kalmışlığın dinden değil dini kaynakların bulandırılmasından kaynaklandığı savıyla öz kaynaklara yeniden dönme çabası

4. Oryantalizm yoluyla Müslüman kaynaklarını yeniden ele alan batının başta Kur’ân, Sünnet, Siyer gibi temel alanlarda alternatif tezler üretmesi, bu iddialar yolu ile İslam kültür ve medeniyetine dolayısı ile Müslümanlara zihinsel alanda meydan okuması. Bu meydan okuma karşısında İslam dünyasının batıdan gelen eleştirileri Kur’ân ve bir dereceye kadar Sünnet dışında var olan mirasın yozlaşması ve bozulmasında araması.

4. Batının Müslüman ülkeleri işgal ederek onların gelir kaynaklarını sömürmesi ve kültürel miraslarını tahrip etmesi karşısında Müslümanların ortak bir paydada birleşerek buna karşı koyma çabası içinde Kur'ân ve Sünnet merkezli ıslahat hareketlerine girişmeleri.

Bu faktörler incelendiğinde Selefi düşüncenin aksiyoner değil reaksiyoner bir karakter taşıdığı söylenebilir. Yine Selefi düşüncesinin temel izleri takip edildiğinde reaksiyonun yönü de ortaya çıkmaktadır. *El-menhecu's-selefi* isimli araştırmasında el-Ğavsî selefi yöntemin kurallarını şu şekilde sıralamaktadır: 1. Kur'ân ve hadislerden hüküm çıkarma. 2. Sahabe ve tabiinin anlayışını ve bu anlayış üzerine olan muasır alimleri rehber edinme. 3. Kabul ve ret konusunda *Kitab* ve *Sünneti* ölçü alma. 4. Mantiki deliller ve akli ölçüler kullanma. 5. Şer'î metinler arasındaki çelişkiyi giderme. 6. Nakli akla tercih etme. 7. Te'vilden kaçınma. 8. Ahad haberleri kabul etme. 9. Vahyin akıl, kıyas ve rey ters düşmediğini kabul etme. (El-Ğavsî, 2002: 351 vd.).

el-Ğavsî, selefi yöntemin özelliklerini ise şu şekilde tespit etmektedir: 1. Kapsayıcılık. 2. Orta yollu ve mutedil olma. 3. Bidatlerden sakınma ve onlarla mücadele etme. 4. Dinin kötü gördüğü cedel işinden kaçınma. 5. Fikir donukluğunu ve mezhep taassubunu reddetme. 6. Hakda sebat ve imanî konularda ittifak. 7. Açıklık, netlik ve çelişkiden kurtulma. 8. Akl-ı selim ve sağlam fitrat. (El-Ğavsî, 2002: 410 vd.)

Yukarıda sayılan özellikler açısından modern dönem selefi akımlara bakıldığında bu özelliklerin tamamını bünyesinde bulunduran bir hareketin bulunmadığı görülecektir. O halde şunu tekrarlamak yerinde olacaktır. Selefi düşünce reaksiyoner bir karakter taşımakta ve bu reaksiyonun yönü dönemin, mekanın ve olayların karakteri ile yakından ilişkilidir.

3.2. Selefi Düşüncenin Cezayir'e Girişi ve Buna Yardımcı Olan Etkenler

Kuzey Afrika'nın önemli ülkelerinden biri olan Cezayir'de modern dönem selefi düşüncenin ilk izlerini Fransız işgaline karşı uzun zaman direnen *Emir 'Abdulkâdir'* de (1301/1883) bulmak mümkün gözükmemektedir. (Eṭ-Ṭâlibî, 1983: 1, 16). İşgal döneminde vatanından uzak olmasına rağmen Cemâluddîn el-Efgânî'nin kurduğu *el-'Urvetü'l-vuşkâ* cemiyetine girerek burada ıslah ve kalkınma hareketlerine katılımını sürdürmüştür. (Rıdâ, 1931: 1, 283.) Onun şu ifadesi selefi düşüncesini ve taklide karşı takındığı tavrı ortaya koymaktadır: “*İnsanların peşinden gittiği iki türlü alim vardır: Birincisi kendisini de başkasını da mutluluğa götürür. Bu alim hakkı taklid ile değil delil ile bilen kişidir. ... İkinci kısım alim ise hem kendisini hem de başkalarını Helâk eder. Bu kişi atalarının inancını taklid edip onu hoş görür, akıl ile düşünmeyi terk eder ve insanları taklide çağırır...*” (Eṭ-Ṭâlibî, 1983: 1, 17-18))

Fas Kayravan Üniversitesi mezunu *Şeyh 'Abdulkâdir el-Mecâvî* (1332/1913) selefi ıslah hareketinin bir başka önemli ismi olarak, gerek öğrenci yetiştirerek ve gerekse kitap yazarak selefi düşüncenin kökleşmesine katkıda bulunmuştur. (bkz. Eṭ-Ṭâlibî, 1983: 1, 19-25; Bin Nebî, 1957; İbn Ebî'ş-Şenneb, 1964: 41 vd.) Fransa'nın İslami bilinci ve vatan duygusunu tahrip etmeye yönelik adımları Cezayir'de arayışları hızlandırmış ve yeniden öze dönüş anlamında selefi harekete ivme kazandırmış oldu. Böylece Daha önce Mısır ve Suriye ve Hicâz gibi memleketlerde kendine yer bulan

selefi akım, Fransa'nın çıkardığı bütün engellere rağmen, 19. asrın ikinci yarısı ve 20. asrın başlarından itibaren Cezayir'de de kendini göstermeye başlamıştır. Cezayir'de selefi düşüncenin oluşumunu etkileyen birçok sebep içerisinde şunlar daha ön plana çıkmaktadır:

1. *Yurt dışına gönderilen öğrencilerin geri dönüşü*: Başta Hicaz, Mısır, Şam, Fas ve Tunus olmak üzere değişik İslam memleketlerine öğrenim amacıyla giden öğrenciler burada değişik fikir ve düşüncelerle bir arada olma imkânı bulmuşlardır. Özellikle o dönemin son derece önem taşıyan Ezher, Kayravan, Zeytûne Üniversitelerinde ıslah hareketi ve selefi düşünce ile yakından tanışan yeni nesil Cezayirli alimler, ülkelerinin bağımsızlığını kazanması yolunda selefi düşünceden oldukça fazla yararlanmışlardır. Ayrıca Hac görevini ifa için Hicaz'a geçen Cezayirli Müslümanlar da ufuklarını tazeleyerek geri dönmüşlerdir. (Et-‘Tâlibî, 1983: 1, 18-19)

2. *İslam alemindeki ıslah ve öze dönüş hareketlerinin etkisi*: Özellikle başını Cemaleddîn el-Efgânî'nin çektiği Muhammed ‘Abduh’un, Reşîd Rıdâ'nın devam ettirdiği selefi hareket her yerde olduğu gibi Cezayir'de de etkisini göstermiştir. 1903 yılında selefi hareketin öncülerinden Muhammed ‘Abduh’un Tunus ve Cezayir ziyaretinde, ‘Abdulhalîm b. Semâye'nin (1352/1933) ve Muhammed bin Muştâfâ el-‘Hücâ'nın (1335/1917) da içinde bulunduğu kalabalık bir alim topluluğu bir araya gelmiş ve ‘Abduh burada *el-‘Aşr Sûresi*'nin tefsirini yapmıştır. Aynı şekilde *el-‘Urvetu'l-vuşkâ* ve *el-Menâr* gibi yayın organlarının da önemli rolleri olmuştur. (Et-‘Tâlibî, 1983: 1, 23-47).

3. Cezayir'de yayınlanan gazete ve dergilerde ıslahat ve selefi düşünce merkezli ele alınan ahlaki çöküş, bidat ve hurafeler, eğitim seferberliği, Kur'an ve sünnete dönüş gibi konular yoğun olarak işlenmiştir.

3.3. Selefi Düşüncesinin Altyapısı

Cemâluddîn el-Efgânî, Muhammed ‘Abduh, Reşîd Rıdâ, Hamdân el-Venîsi, Tâhir b. ‘Âşûr ve Tâhir el-Cezâ'irî gibi isimlerin yanı sıra ez-Zeccâcî'nin *Kitâbu'l-emâlî*'si (19069), Ebû Temmâm'ın (231/846) *Divânu'l-hamâse*'si (1980), Mütenebbî'nin (354/965) *Divân*'ı, (1978) İbn Haldûn'un (808/1406) *Mukaddime*'si (1981), İbn ‘Arabî'nin (543/1148) *el‘Avâşım mnîe'l-kavâşım*'ı (t.y.), Cürcânî'nin (471/1078-79) *Esrâru'l-belâğa* ve *Delâ‘ilu'l-‘icâz* (1984) gibi eserleri de Bin Bâdîs'in dil ve düşünce dünyasını şekillendirmede etkili olmuştur. (Et-‘Tâlibî, 1983: 1, 91).

Yaptığı değişik seyahatler onun düşüncesinin pekişmesinde önemli rol oynamıştır. Kendi vatanına dışarıdan bir gözlemci gözü ile bakabilmiş, değişik tasavvufi cereyanlarla karşılaşmış, bölgenin ve ümmetin ortak sorunlarını birinci el kaynaklardan dinleme ve tartışma fırsatı yakalamış, Batı'nın sömürgeci, oryantalist tavrını ve Hıristiyanlaştırma projelerini farklı ülkelerde de müşahade etmiş, her şeyden önemlisi Selefi düşüncenin diğer ülkelerindeki önemli simaları ile bir araya gelme ve onları tanıma imkânı bulmuştur. (Muṭabbakânî, 1990: 64-66.)

Bin Bâdîs'in eserlerine baktığımızda yazılarında üzerinde durduğu konuları şu şekilde sıralamak mümkün gözükmektedir: 1. Kur'an ve sünnet dönüş ve dini yaşantıda

Kur'ân ve sünneti esas alma. 2. Hurafe ve bidatlerden uzak durma. 3. Kadının eğitim ve öğretimi. 4. Tarikatların ve şeyhlerin sarsılmaz otoritesinin dini kaynak yerine geçmesine karşı durma. 5. Toplumun ve ferdin ıslahı. 6. Alimlerin kendini düzeltmesi. 7. Araplık ve Araplık şuuru. 8. Vatan Şuuru. 9. Mağripli Müslümanların bir çatı altında toplanması ve ümmet birliğinin sağlanması. 10. Emperyalizme karşı her türlü silahlı mücadele.

Genel itibarı ile bakıldığında bu konuların alt yapısını modern dönem Selefi yaklaşımın oluşturduğu görülmektedir. Onun ıslahat ve bağımsızlık çabalarının temel ekseninde “*Kur'an ve sünnet ışığında İslam'a dönmek, Kur'an ve sünnet'e dayalı eğitim-öğretim yapmak, öz değerleri tanımak, Müslüman ve Arap kimliğine kavuşmak, yabancı ve yerli sömürgeciliğine karşı mücadele etmek*” (Hizmetli, 1994: XV) şeklinde bir Selefi düşünce yatar. Ancak Bin Bâdîs'in Selefi anlayışı Efgânf ve 'Abduh'dan daha çok Reşîd Rıdâ'ya yakın olduğu söylenebilir. 'Abduh'un hadis metinleri karşısındaki tutumu Mâlikî mezhebine mensup olan ve geleneksel Sünnî anlayışla öğretim veren ez-Zeytûne Üniversitesinde öğrenimini tamamlayan Bin Bâdîs'te görülmemektedir.

Hicaz dönüşü dil, tefsir, hadis, usul, tarih, coğrafya, matematik öğretimi gibi kapsamlı bir ders programını uygulamaya başladığında ve daha yenilikçi bir düşünce yapısını tavsiye ettiğinde, “ehl-i cumûd ve rukûd” adını verdiği kimseler kendisinin 'Abdâvî (Abduhcu) ve Vehhâbî olduğunu ileri sürmüşlerdir. Buna karşı o kendisinin, asla *Abduhcu* veya *Vehhâbî* olmadığını, sadece saf İslam'a, doğru bilgiye, Kitap ve Sünnete ve selef-i şâlihînin yoluna çağırıldığını ve bidatlere, hurafelere bozuk adetlere karşı durduğunu ifade etmiştir. (Bin Bâdîs, 1932b: 1; et-Ṭâlibî, 1983: 2, 27).

4. Bin Bâdîs'in Sünnete ve Hadise Bakışı ve Hadis Yorumu

4.1. Sünnete ve Hadise bakışı

Selefi düşünceye sahip bir muhaddis olarak toplumun ıslahı konusunda sahip hadislerle dayanmış, başta el-Buḥârî ve Müslim'in Şahîḥ'leri olmak üzere *el-kütübü's-sitte* literatürünü daima önemsemiştir. Mağripte Ulemasının bir ferdi olarak İmâm Mâlik'in *Muvatta'*na verilen öneme o da sadık kalmış ve Kur'ân hatimlerine benzer bir şekilde yaptığı *Muvatta'* hatmi dersleri yaklaşık çeyrek asır gibi bir zaman dilimini doldurmuştur. (et-Ṭâlibî, 1983: 1, 90-91) Bu dersi ile *Muvatta'* hatmi yapan ikinci muhaddis unvanını almıştır.

“*Hadisler Bin Badis'in düşünce yapısının iki temelinden birini oluşturmaktadır. Kur'an'dan sonra müracaat ettiği ikinci kaynaktır. Konuşmalarında, derslerinde ve yazılarında hadislerden çok yararlanmışır.*” (Hizmetli,1994: 41). “Es-sünne” dergisinin ilk sayısında dergiyi niçin yayın hayatına sürdüklerini anlatırken şu ifadeleri kullanır: “*Biz daha ilk günden (sayıdan) itibaren insanları Hz. Peygamberin sünnetine çağırmayı, ona sınıksız sarılmayı ve başvurmayı teşvik etmeyi kendimize görev edindik. Bu gün biz amacımıza ve hedefimize doğru bir adım daha atıp bu tertemiz gazeteyi kurduk. Müslümanların yanında en büyük delil ve en yüce olgunluk örneği ve Kur'ân-ı Kerîm'in çağrısının sözlü, fiili, takriri uygulaması, konuşan örneği olan Hz. Peygamber'in yüce yaşantısını, onun doğru istikametini ve üstün gidişatını insanlar arasında yaymak üzere bu gazetenin ismini “es-Sünnet'n-Nebeviye el-Muḥammediye”*”

olarak belirledik. Ümmetin tamamı o eşsiz örneğe başvurur, bütün mezhepler onu sancağı altında bir araya gelir, onun ışığı ile aydınlanır. ...

Bugün biz bu maksat ve niyet ile bu gazeteyi yayınıyoruz: İşimiz sünnet-i nebeviyeyi yaymak ve onu başına gelecek kötülüklerden korumaktır. Yol haritamız; güvenilir ravilerin rivayeti ile sabit olanı almak, bu rivayetlere dayanan imamların anlayışına uymak, bütün Müslümanları aralarında bir ayırım yapmaksızın Nebî'nin sünnetine davet etmektir. Amacımız ise Müslümanların sözlerinde, davranışlarında, gidişatında hal ve tavırlarında peygamberlerinin sünnetine uymasını temine çalışmaktır." (Bin Bâdîs, 1932a 1; et-Ṭâlibî, 1983: 2, 24-25).

Bin Bâdîs'in hadis ile ilgili görüş ve yorumları, birçok makalesinin yanı sıra, eş-Şihâb dergisine periyodik olarak yazdığı ve Mâlik b. Nebî'nin ifadesi ile her sayının annesi (*ummu kulli ‘adedin min a‘dâdihâ*) (Bin Nebî, 1983: 1, 12) sayılabilecek *Mecalisu't-tezkîr* yazılarında kendisini göstermektedir. Selefi düşünce anlayışı açısından Kur'ân ve Sünnet/Hadis başvurulması gereken iki temel olduğu için, bu anlayış çerçevesinde *Mecalisu't-tezkîr* de iki bölümden oluşmaktadır. Bunlardan bir tanesi ayetlerin tefsirinin yer aldığı *Mecalisu't-tezkîr min kelâmi'l-Hakîmi'l-Habîr*, diğeri ise hadis şerh ve açıklamalarını içeren *Mecalisu't-tezkîr min kelâmi'l-beşîr ve'n-nezîr*'dir.

Muhtevastaki hadislerin çoğunun İmâm Mâlik'in *Muvatta'*ından alındığı bilinen ve Cezâyir Din İşleri Bakanlığı tarafından aynı başlık altında 1983 yılında Kostantin'de bastırılan *Mecalisu't-tezkîr min kelâmi'l-beşîr ve'n-nezîr* beş bölümden oluşmaktadır:

1. *Mecalisu't-tezkîr*: eş-Şihâb dergisinde aynı başlık altında şerh edilen hadisleri içermektedir.

2. *Ehâdîşun fi a'râdin muhtelifetin*: Bu bölümde ise hem eş-Şihâb da hem diğer yayın organlarında yayımlanan değişik konulara dair hadislerin şerh ve açıklamaları yer almaktadır.

3. *Mevdû'atun muttaşiletün bi's-sünne*: Sünnet ile alakalı konulara yer verilen bu bölümde yer alan hadisler daha çok Müslüman Alimler Cemiyetinin değişik yayın organlarında yayımlanmıştır.

4. *Mevdû'atun muttaşiletün bi şâhibi's-sünne şallallahu ‘aleyhi ve âlihi ve selem*: Hz Peygamber ile alakalı konuları içeren yazıları

5. *Ekler*: *Muvatta'* hatmi münasebetiyle yapılan töreni ve buradaki konuşmaları içermektedir. (Hizmetli, 1994: 42-43).

4.2. Hadis Yorum metodu

Hadis şerhlerinde de hem Kur'ân'a hem de konu ile ilgili diğer sahih hadis metinlerine başvurmuş, ama aynı zamanda bir şair ve dilci olarak filolojik açıklamalara da geniş yer vermiştir. Her mecliste serlevha olarak bir hadis seçen müellif, o hadisin içeriğini aynı zamanda yazının başlığı olarak ön plana çıkartıyordu. Öncelikle hadisin senedini ele alarak, onun muttasıl olup olmadığını, ravilerinde bir sorun bulunup bulunmadığına dair incelemesini sunar. Daha sonra hadisi tahric eden muhaddis ve müellifler hakkında bilgi verip söz konusu hadisin bilgi ve amel değerini (*rutbetü'l-‘ilmi ve'l-‘amel*) belirtir. Yorumuna geçmeden önce hadiste bulunan garip kelimeleri

(Müfredât) kavram ve terimleri (et-terâkib) açıklayıp hadisin daha düzgün anlaşılmasına çabalar. Son olarak yorumunu ve hadisten çıkan hükümlere değinir ve özet ve sonucunu (telhîş ve taḥşîl) belirterek yorumunu bitirir

4.3. Hadis Kullanımı

Toplumun ıslahı için yaptığı vaazlarda ve yazdığı yazılarda hadislere yoğun bir şekilde yer veren Bin Bâdîs özellikle dönemin güncel meselelerine Hz. Peygamber'in dili ile çözüm getirme uğraşı içinde olmuştur. Onun hadis şerhlerinde işlediği konulara baktığımızda bunu açıklıkla görmek mümkündür. Özellikle Allah'ın otoritesine şeyhin otoritesini ortak etme, (Bin Bâdîs, 1932d: 6/8, 306-311) kadınların öğrenim hakkı, (Bin Bâdîs, 1939a: 3/15, 110-112) Hz. Peygamber'in örnekliği esas olması, (Bin Bâdîs, 1934a: 2/10, 58-60) Ramazan orucunun ardından altı gün Şevval orucu tutma, (Bin Bâdîs, 1931a: 3/7, 150-154) Dinin sadece dini iyi bilen alimlerden elde edilmesinin gerekliliği, (Bin Bâdîs, 1932e: 12/8, 616-618) Kabirleri mescit edinmenin haramlığı, (Bin Bâdîs, 1931b: 5/7, 295-297; 1933a: 2/9, 71; 1933b: 3/9, 125; 1933c: 7/9, 267) Elinin altında bulunan kimselere ihanet eden yöneticiye cennetin haram olacağı, (Bin Bâdîs, 1935: 4/11, 204-206) Müminlerin birlik ve beraberliği, (Bin Bâdîs, 1931c: 7/7, 429-431) Hz. Peygamber'in sünnetinden yüz çevirmenin günahı (Bin Bâdîs, 1934b: 3/10, 99-102) gibi onun selefi düşüncesini de yansıtan konular hadislerin ışığında ele alınmıştır.

Bin Bâdîs sahih ve zayıf hadis konusunda arif, sadece sahih kitaplarda yer almış, sıhhati bilinen, ravileri güvenilir hadislerle hüküm veren bir muhaddis olarak son dönem Cezayir selefi hareketine çok şey katmıştır. (Krş. Türkî, t.y.: 182).

Sonuç

Genel anlamıyla bozulduğu düşünülen ahlaki ve dini unsurların İslam'ın ilk dönemlerinde yaşanan şekline dönüşle düzeleceği tezine dayanan Selefilik, İslam coğrafyasında daha çok olağanüstü şartlarda gündeme gelen bir olgu özelliği taşımaktadır. Bu yönüyle bakıldığında selefilik reaksiyoner bir özellik taşımaktadır. Her dönemin selefi anlayışı kendi döneminin karakteri ve sorunları ile yakından alakalıdır.

Son iki asırda İslam dünyasında yaşanan çalkantılar, gerek oryantalizm ve gerekse emperyalizm karşısında yaşanan yenilgi ve hezimetler bu coğrafyada yeniden bir silkiniş hareketinin başlamasına ve ivme kazanmasına sebep olmuştur. Fransızlar karşısında bağımsızlık mücadelesi veren Cezayir bu mücadelesinde Efgâni, 'Abduh ve Reşid Rıdâ merkezli selefi hareketten istifade etmiş ve bundan güç almıştır.

'Abdulhâmîd b. Bâdîs öncülüğünde başlayan bu hareket karakter itibarıyla Efgâni, 'Abduh'tan daha gelenççi bir yapı arz etmektedir. Onun anlayışında Kitâb ve Sünnet hayatı düzenleyen iki hüküm kaynağı olarak birincil ve ikincil sırada değil eş değerde ve yan yanadır. Mağripli olmasından dolayı *Muvatta'*'ya ayrı bir önem veren Bin Bâdîs, bir muhaddis olarak güncel sorunları ele alma ve çözümlemede hadis metinlerinden son derece istifade etme yolunu seçmiştir. Onun hadis merkezli selefi anlayışı İslamın saf kaynaklarının bulanmasına yol açan ve ümmeti ataletten iten tasavvufi cereyanlara karşı konumlanmaktadır. Bu açıdan diğer selefi cereyanlarda yer alan mezhep karşıtlığı Bin Bâdîs'in düşünce dünyasında belirgin bir iz taşımamaktadır. O işgale ve emperyalizme

karşı mücadelesinde, toplumun ıslahı ve erdemli hale gelmesinde Hz. Peygamber’in sözlerinin, tavırlarının ve örneğinin son derece önemli olduğunu bilen ve bunu en son dereceye kadar kullanan farklı bir selefi muhaddis olarak tanımlanabilir.

Kaynakça

- ‘Aselî, Bessâm (1986). ‘Abdulhamîd b. Bâdîs ve binâu’ kâ‘idetü’s-şevratu’l-cezâ’iriyye. Beyrut: Dâru’n-nefâ’is.
- Bin Bâdîs, ‘Abdulhamîd (1931a). eş- Şihâb, 3/7, 150-154.
- Bin Bâdîs, ‘Abdulhamîd (1931b). eş- Şihâb, 5/7, 295-297.
- Bin Bâdîs, ‘Abdulhamîd (1931c). eş- Şihâb, 7/7, 429-431.
- Bin Bâdîs, ‘Abdulhamîd. (1932a). “Bevâ‘işunâ-‘amelunâ-hiţtatuna-ğâyetunâ”. es-Sunnetü’l-ûlâ, 1,1.
- Bin Bâdîs, ‘Abdulhamîd (1932b). “‘Abdâviyyûn şümme vehhâbiyyûn şümme mâ zâ? Lâ nedrî. Vallâhî”, es-Sunnetü’l-ûlâ, el-Cezâ’ir, 3, 1.
- Bin Bâdîs, ‘Abdulhamîd (1932c). “Et-teveccüh ilâ Allâh bi-Rasulillâh şallâllahu ‘aleyhi ve selleme”. eş- Şihâb, 3/8, 145-155
- Bin Bâdîs, ‘Abdulhamîd. (1932d). eş- Şihâb, 6/8, 306-311.
- Bin Bâdîs, ‘Abdulhamîd (1932e). eş- Şihâb, 12/8, 616-618.
- Bin Bâdîs, ‘Abdulhamîd (1933a). eş- Şihâb, 2/9, 71.
- Bin Bâdîs, ‘Abdulhamîd (1933b). eş- Şihâb, 3/9, 125.
- Bin Bâdîs, ‘Abdulhamîd (1933c). eş- Şihâb, 7/9, 267.
- Bin Bâdîs, ‘Abdulhamîd (1934a). eş- Şihâb, 2/10, 58-60.
- Bin Bâdîs, ‘Abdulhamîd (1934b). eş- Şihâb, 3/10, 99-102.
- Bin Bâdîs, ‘Abdulhamîd (1935). eş- Şihâb, 4/11, 204-206.
- Bin Bâdîs, ‘Abdulhamîd (1939a). eş- Şihâb, 3/15, 110-112.
- Bin Bâdîs, ‘Abdulhamîd (1939b). “Dersu hatmi’l-muvatta” Şihâb, 7/15, 332-344.
- Bin Nebî, Mâlik (1957). Şurûtu’n-nahda ve müşkilâtu’l-ħadâra. Çev. Şâhîn, Maskâvî. Kahire: Dâru’l-cihâd.
- Bin Nebî, Mâlik (1983) “Muħaddime”. Kitâbu âşari bin bâdîs. et-Ṭâlibî, ‘Ammâr. Beyrut: Dâru’l-‘arabi’l-islâmî.
- El-Cürçânî Ebû Bekr ‘Abdülkâhîr b. ‘Abdurrahmân (1984). Delâ‘ilu’l-‘icâz, thk. Mahmûd Muhammed Şâkir. Kahire: Mektebetü’l-İfâncî.
- El-Cürçânî, Ebû Bekr ‘Abdülkâhîr b. ‘Abdurrahmân (1992). Esrârü’l-belâğa, thk. Reşîd Rıdâ. Beyrut: Dâru ihyâ’i’l-‘ulûm.
- Dirlik, Andre. (1971). Abdul Hamid Ben Badis (1889-1940). Ideologist of islamic Reformism and Leader of Algerian National Movement. Montreal: McGill University.

- Ebû Temmâm, Hâbib b. Evs b. el-Hâriş eṭ-Ṭâ'i. (1980). Divânü'l-ḥamâse. Thk. 'Abdülmün'im Aḥmed Şâlih, [y.y.]. Dârü'r-Reşîd.
- Emîr 'Abdulḳâdir. Zikrâ'l-'âkil ve tenbîhu'l-gâfil. Dimaşk, t.y.
- Hizmetli, Sabri. (1994). Cezayir Bağımsızlık mücadelesi Önderi Bin Badis. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- İbn el-'Arabî, Ebû Bekr Muḥammed b. 'Abdullâh. (1978). el-'Avâşım mine'l-ḳavâsım fi taḥḳîki mevâkıfî's-şahâbe, ba'de vefâti'n-Nebiyi şallâhu aleyhi ve sellem thk. Muḥibüddîn Ḥatîb. y.y.
- İbn Ebî's-Şenneb, Sa'd. (1964). "en-Nahḳatu'l-'arabiyyetü fi'l-cezâ'ir fi'n-nişi'l-evvelmine'l-ḳarnî'r-râbi' 'aşer li'l-hicre". Mecelletü külliyyeti'l-âdâb. 1, 41 vd.
- İbn Ḥaldun, 'Abdurrahman b. Muḥammed. (1981). Muḳaddimetü İbn Ḥaldun, thk. 'Ali 'Abdülvâhid Vâfi, Kahire: Dâru Nahḳa.
- El-İbrâhîmî, Aḥmed Ṭâlib. (1997). Âşâru'l-imâm muḥammed el-Beşîr, el-ibrâhîmî. Beyrut: Dâru'l-ġarbi'l-İslâmî.
- İşcan, Mehmet Zeki. (2006). Selefilik, İslami Köktencililiğin Tarihi Temelleri. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- El-Ḳavsî, Mufferih. (2002). El-menhecu's-selefî, t'arifuhû, târifuhû, mecâlâtuhû, ḳaavâ'iduhû, ḥaşşâi'suhû. Riyad: Dâru'l-faḳîle.
- Menâşiriye, Yûsuf. (2000) "Ziyâretu's-şayḫ 'abdi'l-ḥamîd bin bâdis ilâ tûnis sene 1937 ve fikratu'l-vaḥdeti'l-meġâribe". Dirasat ve Şehadat mühdât ila üstaz doktor Ebü'l-Kâsım Sa'dallah.. Sa'yedünî, Naşîrüddîn (Der). Beyrut: Dâru'l-ġarbi'l-İslâmî.
- Merad, Ali. (1971). Ibn Bâdis Commentatuer du Coran. Paris.
- Muṭabbakânî, Mazin Şalah. (1990). 'Abdulḥamîd b. Bâdis, el-'âlimu'r-rabbâniyyu ve'z-ze'îmu's-siyâsiyyu. Cidde: Dâru 'Ukâz.
- Mütenebbî, Ebû't-Ṭayyib Aḥmed b. Ḥüseyn. (1978). Divân Ebî't-Ṭayyib el-Mütenebbî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife.
- Rıdâ, Reşîd. (1931). Târîḫü'l-üstâzi'l-imâm. Maṭba'atu Menâr.
- eṭ-Ṭâlibî, 'Ammâr. (1983) Kitâbu âşâri bin bâdis. Beyrut: Dâru'l-'arabi'l-İslâmî.
- Türkî, Râbiḫ. (1983). 'Abdulḥamîd b. Bâdis, bâ'îşu'n-nahḳati'l-İslâmiyyeti'l-'arabiyyeti fi'l-cezâ'ir'l-ḥadişeti. Kahire: Dâru'l-'ulûm.
- Türkî, Râbiḫ.(t.y.). Eş-Şeyḫ 'Abdulḥamîd b. Bâdis, felsefetuhû ve cuḥûduḥû fi't-terbiyyeti ve't-ta'lim, Şeriketü'l-vaṭaniyye li'n-neşri ve't-tevzi'. el-Cezâ'ir.
- 'Uşmân, Muḥammed Fethî. (1987). 'Abdulḥamîd b. Bâdis râ'îdu'l-ḥareketi'l-İslamiye fi'l-cezâ'iri'l-mu'âşıra. Kuveyt: Dâru'l-kalem.
- Zeccâcî, Ebû'l-Ḳâsım 'Abdurrahman b. İşḫâk. (1906). Kitâbü'l-emâli. şrh. Ahmed b. el-Emin Şinkiti. Y.y.: Matba'atü's-Sa'âde.